

ЕВОЛЮЦІЯ ГОСПОДАРСЬКОЇ ПРАВОСУБ'ЄКТНОСТІ ЯК ЕКОНОМІКО-ПРАВОВОЇ КАТЕГОРІЇ

Світлана Грудницька,
кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач сектору Інституту економіко-правових досліджень НАН України

Як зазначається в дослідженнях стратегічних проблем, швидкість збільшення міжгалузевого знання має перевищувати швидкість збільшення галузевого знання, що покликано сприяти прогресу і забезпечувати освоєння нових типів соціально-економічного середовища [1]. Цій тезі цілком відповідає логіка розвитку галузі господарського права.

Господарська правосуб'єктність — економіко-правова категорія, що зародилася і розвивається на стику економічної і правової наук. Це обумовлює специфіку даної категорії, що опосередковує участь суб'єктів права в економічних відносинах. Якщо в традиційних галузях права правосуб'єктність розглядається як здатність особи бути суб'єктом права і розкривається за допомогою категорій правоздатності і дієздатності або вважається тотожною категорії правоздатності, то в господарському праві правосуб'єктність має економіко-правовий зміст, що видозмінює її структуру й обумовлює відмінність від подібних категорій в інших галузях права.

Господарська правосуб'єктність розвивається разом з еволюцією господарювання і його правового забезпечення. Проблеми господарської правосуб'єктності розроблялися в працях В. В. Лаптева [2 та ін.], В. С. Мартемьянова [3 та ін.], В. К. Мамутова [4 та ін.], В. С. Щербини [5], А. Є. Пилецького [6]. Еволюція господарського права, починаючи з торгового права, досліджувалася в наукових працях О. О. Чувпила [7] та інших авторів. Еволюція організаційно-правових форм господарювання розглядалася також у роботах фахівців у галузі корпоративного

права — В. В. Луця [8], О. М. Вінник [9], О. Р. Кібенко [10], Т. В. Кашаніної [11] та інших дослідників.

Метою даної статті є визначення етапів еволюції господарської правосуб'єктності як економіко-правової категорії.

Періодизація історичного розвитку господарського права*

Еволюція господарської правосуб'єктності в сучасній цивілізації відбувалася поетапно, відповідно до періодів історичного розвитку господарського права. О. О. Чувпило визначив ці періоди з урахуванням результатів досліджень, проведених у XIX ст. Г. Ф. Шершеневичем: XI—XIII ст. — виникнення і розвиток звичаєвого торгового права (Шершеневич називав період по країні зародження відповідних процесів — італійським періодом), XIV—XVIII ст. — одержавлення звичаєвого торгового права як купецького права (за Шершеневичем — французький період), XIX ст. — формування промислового права (за Шершеневичем — німецький період), XX ст. — формування господарського права, що поєднує приватноправові й публічно-правові засади [12].

А. Є. Пилецький у процесі дослідження проблем господарської правосуб'єктності не погодився з періодизацією історії господарського права починаючи з XI ст., пославшись на те, що господарське право існувало у всіх відомих історії правових системах, обслуговуючи «економічний кругообіг, що перебігає в рамках будь-якої державної соціально-економічної системи — об'єктивного закономірного явища, яке породжує правові норми, що його регулюють» [13]. Однак правова організація системи господарювання в різних цивілізаціях відрізняється, і більш обґрунтованим пред-

* Внутрішню рубрикацію тексту (підзаголовки) здійснено редакцією.

ставляється цивілізаційний підхід до оцінки історичного розвитку (А. Тойнбі, Н. Я. Данилевський [14], С. Хантингтон [15] та ін.).

Зокрема специфіка сучасної цивілізації багато в чому визначається сформованим у ній суспільним способом виробництва на основі спеціалізації і кооперування. Це було невласливе римської цивілізації, що передувала їй. Як зазначається в працях О. Шпенглера, античний світ припускав атомізацію громадського життя. Ідеалом поліса є економічний ідеал автаркії. Кожна з життєвих одиниць (осіб) бажала мати власний і замкнутий у самому собі економічний потік, який би циркулював незалежно від всіх інших. Крайньою протилежністю цьому є сучасний суспільний спосіб виробництва. Сучасна фірма, пише Шпенглер, це нетілесний центр сил, дія якого поширюється в нескінченність. Власник фірму не уособлює — він нею володіє і направляє. Така подвійність власника і фірми виявилася б для античного мислення неувяною. З цієї причини сучасна й антична культури означають відповідно максимум і мінімум організації, саме поняття якої в античній людині цілком було відсутнє.

Ведення господарства в римських провінціях являло собою суспільну і приватну експлуатацію ресурсів. Антична людина ніколи не роздумувала про планомірне нарощування економічного життя, орієнтувалася лише на миттєвий результат. Поняття фірми сформувалося в пізньоготичний час як *ratio* чи *negotiatio*, і воно не може бути передано ніяким словом мовою античності. Якщо в античності майно — це сукупність коштовних предметів, що знаходяться в одних руках, у нашій сучасності майно — це активи, що знаходяться в постійному русі і є джерелом економічної енергії. Капітал — не сукупність матеріальних цінностей, а те, що підтримує їх у русі (динаміка суспільних відносин). Подвійна бухгалтерія, по суті, є чистим аналізом простору вартостей, співвіднесенням з координатною системою, точкою відліку в якій є фірма [16].

Дані сто років тому справедливі характеристики сучасної цивілізації просяняють специфіку її праворозуміння і

мають братися до уваги, з тим уточненням, що з проявом динаміки суспільного життя статика не зникає, а здобуває відносний (динамічний) характер, відповідно, поняття тілесної субстанції не зникає, а змістовно збагачується. Річ — уже не просто об'єкт власності, а й суспільні відносини з приводу її. Якщо античне суспільство виходить з дихотомії громадянина і держави як відособлених «атомарних» інститутів, то сучасне суспільство передбачає їх системну організацію і структурний взаємозв'язок як елементів суспільства.

Виходячи з цієї посліди, що господарське право будь-якої цивілізації бере початок з часів її виникнення в її звичаях господарювання (торгових звичаях) і розвивається разом з нею, можна зробити висновок, що господарське право нашої цивілізації зароджувалося разом з нею, у першій половині I тисячоліття. Одержання в II тисячолітті звичаєвого торгового права (прийняття на його основі торгових законів) у літературі називається періодом купецького права [17]. У дійсності періоди звичаєвого торгового права і купецького права є двома етапами одного періоду зародження і розвитку торгівлі, що відображалось на праві формуванням торгових звичаїв і їх наступною кодифікацією в законах (XI—XVIII ст.). У цілому цей період може бути позначений як комерційний — за терміном, зафіксованим у Французькому торговому кодексі 1807 р. (ст. 1) як акті кодифікації торгового права, що розвивався століттями. Як зазначав Є. О. Васильєв, у багатьох країнах, де існує торгове право як самостійна галузь, відоме поняття «комерсант, або купець» [18].

У цей період формується категорія торгової чи комерційної правосуб'єктності, що опосередковує участь комерсантів у торгових відносинах. Відмінною рисою суб'єктів торгової (комерційної) діяльності є особисте ведення справ і повна відповідальність комерсанта (індивідуального чи колективного) за своїми боргами.

XIX ст. ознаменувалося промисловою революцією, розвитком підприємництва у виробничій сфері і формуванням промислового права. Це викликало до життя підприємницьку правосуб'єктність, яку можна розглядати як різновид гос-

подарської правосуб'єктності. З урахуванням інноваційного характеру промислового підприємництва [19; 20; 21 та ін.] у XIX ст. відмінною рисою суб'єктів підприємницького права стає обмежена відповідальність їх засновників (учасників) за підприємницький ризик. Підприємство відокремлюється від засновників (учасників), наділяється правами юридичної особи і стає самостійним учасником економічних відносин. Одержують значне поширення акціонерні товариства, з'являються товариства з обмеженою відповідальністю.

У XIX ст. завершується становлення суспільного виробництва на основі спеціалізації і кооперування. Індустріалізація принесла із собою зміну структури підприємства. «На відміну від селянських і ремісничих виробництв, що мають сімейний характер, промислові підприємства носять суспільний характер», — пише В. Ойкен. «Варто остерігатися «глобальних уявлень» про те, що в сучасній економіці нібито автономно співіснують і функціонують такі сектори, як вугільна промисловість, чорна металургія, машинобудування, і що такі зведені показники, як капітал і праця, нібито є носіями економіки», — вказував він. — «Реальність виглядає зовсім інакше. На кожному підприємстві — скажімо, на взуттєвій фабриці — перехрещуються десятки чи навіть сотні ринків: праці, вугілля, інших видів сировини, машин тощо. Уся робоча сила і всі засоби виробництва взаємно доповнюють один одного. «Взуттєве господарство» не є просто сферою для самої себе, що існує поряд з іншими сферами. Скоріше, на кожному окремому підприємстві є найрізноманітніші засоби виробництва, і завдання полягає в тому, щоб вибрати найбільш раціональну їх комбінацію і, в першу чергу, ув'язати між собою всі процеси, що перебігають на цих підприємствах, починаючи з вугільних шахт і закінчуючи шовкоткацькими фабриками і селянськими дворами» [22].

До кінця XIX ст. концентрація виробництва і бурхливий ріст капіталістичних накопичень призвели до формування монополій і переростання промислового капіталізму у фінансово-промисловий.

Становлення господарського права як самостійної галузі права

Історичні тенденції соціально-економічного розвитку відповідно позначалися на розвитку правових поглядів. У відповідь на виклики часу, пов'язані з формуванням монополій і недосконалістю конкуренції, що проявилася, у рамках промислового права відбувається становлення господарсько-правової концепції правового забезпечення економіки. Самостійний науковий напрям господарського права був закладений у XIX ст. [23; 24]. Якщо П. П. Цитович, А. І. Камінка, А. Х. Гольмстен та ін., за досвідом західних країн, виділяли торгове право з права цивільного, то К. Д. Ушинський, І. І. Янжул, В. А. Удинцев, А. Ф. Федоров та ін. побачили в ньому самостійне правове явище, що поєднує приватні й публічні засади. Уже наприкінці XIX ст. в наукових працях дореволюційного періоду говорилося про систему народного господарства, централізовану чи децентралізовану, складний господарський організм зі строгою диференціацією органів і функцій і пропонувалося створити особливу науку для дослідження цієї сторони правового життя з метою застосування народногосподарської точки зору в правовому регулюванні [25; 26 та ін.]. Л. І. Петражицький писав: «Основна мета моїх німецьких монографій — не у вирішенні спеціальних проблем, а в доведенні можливості й необхідності створення науки політики права й у виробленні основних посилок і наукового методу для вирішення питань законодавчої політики» [27]. Після опублікованих робіт у німецькій літературі з'явився ряд статей, у яких окремі положення його теорії оголошувалися передовими [28]. На початку XX ст. вперше в Німеччині виникає самостійна галузь господарського права, що забезпечує поєднання приватноправового і публічно-правового регулювання у господарській сфері [29].

Таким чином, до XX ст. в нових економічних умовах проявилася недостатність приватноправового забезпечення економічних суспільних відносин, сформувалася потреба в проведенні централізованої соціально-економічної політики.

Це вимагало системного підходу до правового регулювання, що забезпечує формування відповідного інституціонально-середовища, і вплинуло на структуру і зміст господарської правосуб'єктності, власники якого виступають, з одного боку, як самостійні господарські одиниці, з іншого боку — як структурні елементи економічної системи. У результаті приватна підприємницька правосуб'єктність еволюціонувала в приватно-публічну господарську правосуб'єктність.

У ХХ ст. завершується становлення господарського права як самостійної галузі права. Об'єктивні економічні процеси вимагали налагодження державно-регулювання ринкової економіки і переходу від підприємницького права як підгалузі приватного права до господарського права як самостійної галузі права, що забезпечує узгодження приватних і публічних інтересів.

Слід зазначити, що давня суперечка між цивілістами і господарниками по суті є історично сформованою «суперечкою» між сучасним цивілізаційним світорозумінням, обумовленим суспільним характером промислового виробництва, і архаїчним розумінням її середньовічними схоластами з характерним римському періоду й усе ще характерним для середньовіччя веденням натурального господарства. Особливості господарського забезпечення життєдіяльності людей визначили дихотомію приватних і публічних інтересів у римській цивілізації і праві, і, навпаки, поєднання приватного і публічного (суспільного) в сучасності.

Сучасному системно організованому суспільству (державній соціально-економічній системі) адекватне поняття суб'єкта права як функціональної одиниці, яка виникає не з протиставлення, а з поєднання приватного і публічного, що містить у собі характеристику суб'єкта права не тільки як учасника приватних економічних відносин, але також як учасника суспільних економічних відносин — носія публічних функцій. Цивілістичне ж поняття юридичної особи має обмежене значення, тому що використовується лише для позначення учасників приватних відносин, що опосередковують господарський оборот.

Паралельний розвиток у сучасній цивілізації реципіюваного цивільного права і власного господарського права, що формувалося зі звичаїв, вилилося у ХІХ ст. в паралельну кодифікацію цивільного (пандектного) і торгового (господарського) права. При цьому дуалізм, що сформувався, у господарській сфері був переборнений установленням пріоритету торгових (комерційних) кодексів. Ідеалістичні розробки пандектистів у період зародження капіталізму і його становлення здійснювалися в руслі відносин, що мали прогресивне значення, слугували прискоренню цивілізаційного розвитку. Поряд з цим, здійснювалася їх перевірка звичаєвим торговим правом, що формувалося повільніше й отримувало закріплення в торговому законодавстві. Однак пізніше ідеалістичні конструкції стали гальмом цивілізаційного розвитку. У сучасних умовах цивілістичні конструкції несуть у собі потенціал пригноблення суспільних відносин, що втискуються в «прокрустове ложе» цивілістичної доктрини. Господарське ж право орієнтоване на правове забезпечення функціонування організаційних форм, породжуваних прогресивним розвитком економіки.

Висновки

З урахуванням вищевикладеного можуть бути виділені наступні періоди в історії розвитку господарського права:

1) за критерієм соціально-економічного розвитку: (1) до ХІ ст. — період натурального господарства і локального господарського права; (2) починаючи з ХІ ст. — період становлення загальнодержавного господарського права, що пройшло кілька стадій і включає періоди: торгового (комерційного) права (ХІ—ХVІІІ ст.); промислового (підприємницького) права (ХІХ ст.); фінансово-промислового (господарського) права (ХХ ст.);

2) за критерієм розвитку структури права — (1) період до структурування права на галузі (до ХІХ ст.); (2) період розвитку підприємницького господарського права як підгалузі приватного права (ХІХ ст.); (3) період розвитку господарського права як самостійної приватно-публічної галузі права (ХХ ст.).

Відповідно, господарська правосуб'єктність пройшла кілька етапів у своїй еволюції:

локальна господарська правосуб'єктність індивідів і колективів (до XI ст.); приватна комерційна правосуб'єктність індивідуальних комерсантів чи колективів комерсантів (засновників і учасників повних чи командитних товариств) (XI—XVIII ст.);

приватна підприємницька правосуб'єктність засновуваних підприємцями підприємств (XIX ст.);

приватно-публічна господарська правосуб'єктність індивідів і колективів, як комерційна, підприємницька, так і некомерційна.

Двоїста приватно-публічна сутність господарської правосуб'єктності, що історично сформувалася, ускладнила її структуру. Якщо структура приватної підпри-

ємницької правосуб'єктності включала правоздатність і дієздатність або ж прирівнювалася до правоздатності, то з трансформацією її в приватно-публічну господарську правосуб'єктність сформувалася нова категорія господарської компетенції.

У даний час господарське право усе ще знаходиться в стадії фінансово-промислового права, що забезпечує індустріальну економіку, але вже збагатилося інститутами нового покоління, адекватними постіндустріальній економіці інформаційного суспільства. Гіпотетично результатом подальшого розвитку може стати поява нововведень у структурі господарської правосуб'єктності, наприклад, формування її інноваційної моделі. Правове поле повинне містити простір для такого розвитку, у т. ч. передбачаючи право створення суб'єктів господарювання інших видів, ніж передбачені законом.

ПРИМІТКИ

1. *Панарин А. С.* Стратегическая нестабильность в XXI веке / А. С. Панарин. — М. : Алгоритм, 2003. — С. 429.
2. Теоретические проблемы хозяйственного права / под ред. В. В. Лаптева. — М. : Наука, 1975. — 413 с.
3. *Мартемьянов В. С.* Хозяйственное право : курс лекций / В. С. Мартемьянов. — М. : БЕК, 1994. — Т. 1 : Общие положения.
4. *Мамутов В. К.* О соотношении понятий компетенции и правоспособности государственных хозяйственных органов / В. К. Мамутов // Правоведение. — 1965. — № 4. — С. 58—61.
5. *Щербина В. С.* Суб'єкти господарського права : монографія / В. С. Щербина. — К. : Юрінком Інтер, 2008. — 264 с.
6. *Пилецкий А. Е.* Теоретические проблемы предпринимательской правосубъектности в смешанной экономике : монография / А. Е. Пилецкий. — М. : ЧеРо, 2005. — С. 118—119.
7. *Мамутов В. К.* Господарче право зарубіжних країн : підручник / В. К. Мамутов, О. О. Чувпило. — К. : Ділова Україна, 1996. — С. 47—48.
8. Здійснення та захист корпоративних прав в Україні (цивільно-правові аспекти) : монографія / за заг. ред. В. В. Луця. — Тернопіль : Підручники і посібники, 2007. — 320 с.
9. *Вінник О. М.* Публічні та приватні інтереси в господарських товариствах: проблеми правового забезпечення : монографія / О. М. Вінник. — К. : Атіка, 2003. — 352 с.
10. *Кибенко Е. Р.* Корпоративное право : учеб. пособие / Е. Р. Кибенко. — Х. : Эспада, 1999. — 480 с.
11. *Кашанина Т. В.* Корпоративное право (право хозяйственных товариществ и обществ) : учебник для вузов / Т. В. Кашанина. — М. : НОРМА-ИНФРА-М, 1999. — 815 с.
12. *Мамутов В. К.* Господарче право зарубіжних країн : підручник / В. К. Мамутов, О. О. Чувпило. — К. : Ділова Україна, 1996. — С. 47—48.
13. *Пилецкий А. Е.* Знач. праця. — С. 66.
14. *Ивин А. А.* Философия истории : учеб. пособие / А. А. Ивин. — М. : Гардарики, 2000. — С. 5—42.
15. *Хантингтон С.* Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон ; пер. с англ. Т. Велимева, Ю. Новикова. — М. : АТС, 2003. — 603 с.

16. Шпенглер О. Закат Европы : в 2 т. / О. Шпенглер ; пер. с нем. И. И. Маханькова. — М. : Айрис-пресс, 2003. — Т. 2. — С.10, 19, 61, 66, 95, 96, 103, 105, 107.
17. Мамутов В. К. Господарче право зарубіжних країн : підручник / В. К. Мамутов, О. О. Чувпило. — К. : Ділова Україна, 1996. — С. 47.
18. Гражданское и торговое право капиталистических государств : учебник / отв. ред. Е. А. Васильев. — 3-е изд., перераб. и доп. — М. : Междунар. отношения, 1993. — С. 103, 105.
19. Воробьев Е. М. Экономическая теория в вопросах и ответах / Е. М. Воробьев. — Харьков : Р.И.Ф., 2002. — С.161.
20. Жилинский С. Э. Правовая основа предпринимательской деятельности (предпринимательское право) : курс лекций / С. Э. Жилинский. — М. : НОРМА-ИНФРА-М, 1998. — С. 39.
21. Основи економічної теорії : підручник / за ред. А. А. Чухна. — К. : Вища школа, 2001. — С. 238.
22. Ойкен В. Основные принципы экономической политики / В. Ойкен ; пер. с нем. ; общ. ред. Л. И. Цедилина и К. Херрманн-Пиллата ; вступ. сл. О. Р. Лациса. — М. : Прогресс, 1995. — 496 с.
23. Знаменский Г. Л. Хозяйственное законодательство Украины: формирование и перспективы развития / Г. Л. Знаменский. — К. : Наукова думка, 1996. — С. 12, 36.
24. Хозяйственное право Украины : учебник / под ред. А. С. Васильева, О. П. Подцерковного. — 2-е изд., перераб. и доп. — Х. : Одиссей, 2006. — С. 42.
25. [Рецензия] / Г. Ф. Шершеневич // Петражицкий Л. И. Права добросовестного владельца на доходы с точек зрения догмы и политики гражданского права / Л. И. Петражицкий. — М. : Статут, 2002. — С. 71. — Рец. на кн.: *Петражицкий Л. Vona fides в гражданском праве. Права добросовестного владельца на доходы с точек зрения догмы и политики гражданского права* / Л. Петражицкий. — СПб., 1897.
26. [Рецензия] / Д. Grimm // Петражицкий Л. И. Права добросовестного владельца на доходы с точек зрения догмы и политики гражданского права / Л. И. Петражицкий. — М. : Статут, 2002. — С. 43. — Рец. на кн.: *Петражицкий Л. Права добросовестного владельца на доходы и значение добросовестности для гражданского законодательства с точек зрения догмы и политики гражданского права* / Л. Петражицкий. — СПб., 1897.
27. *Петражицкий Л. И.* Университет и наука. Опыт теории и техники университетского дела и научного самообразования. С приложениями о высших и специальных учебных заведениях и о среднем образовании / Л. И. Петражицкий. — СПб. : Тип. Эрлих, 1907. — Т. 1—2. — С. 108.
28. *Ем В. С.* Крупнейшая величина в области юридических и вообще гуманитарных наук / В. С. Ем, А. Г. Долгов, Е. С. Рогова // Предисл. к кн.: *Петражицкий Л. И. Права добросовестного владельца на доходы с точек зрения догмы и политики гражданского права* / Л. И. Петражицкий. — М. : Статут, 2002. — С. 9.
29. *Rittner F.* Wirtschaftsrecht / F. Rittner. — Heidelberg, 1987. — S.10—17.